

Румяна КОМСАЛОВА
ПУ „Паисий Хилендарски“ България

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ПРОЕКТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ СРЕДНОВЕКОВНИ ВЛАДЕТЕЛКИ

Rumyana KOMSALOVA
PU “Paisiy Hilendarski” Bulgaria

DIPLOMATIC PROJECTS OF THE BULGARIAN MEDIEVAL QUEENS

Diplomacy is predominantly a territory reserved for men but as early as the Middle Ages, women were actively intervening in it. This is especially true of the governing personas. Bulgarian female rulers were no exception. There are many known attempts made by them to actively take part in the formation of alliances, entering into agreements and other aspects of international relations. The sources also provide evidence of the ambitions of some of Bulgarian queens to implement their personal diplomatic projects. The personalities that stand out in this respect are Maria Palaiologina and the so-called Smiltsena although their projects did not find their realization for one reason or another.

Keywords: Middle Ages, Diplomacy, Bulgaria, queens.

Терминът дипломация, с който се обозначава съществена страна от външната политика на държавата, намира разпространение в Европа от края на XVIII век, когато започва да се употребява в Англия (Големанов 1989: 21). Още през Античността се появяват трите основни фактора, които стоят в основата на дипломацията – войната, мирът и търговията (История 1961: 7–98). Една от особеностите на средновековната дипломация е липсата на постоянни дипломатически представителства и ясно формулирани принципи на международното право (Ангелов 2011: 10). В основата на българската дипломация през Средновековието стоят на първо място целите на външната политика. В нейното осъществяване определена роля се пада и на църквата, която се оформя като важна институция на държавността (Левин 1962: 29). Не без значение е и политическият сепаратизъм, характерен за Развитото средновековие, и нуждата от т.нар. „вътрешна дипломация“, свързана с отношенията в общата държава между отделните полусамостоятелни владетели. Трябва да се отбележи, че нерядко техните дипломатически ходове влизали в противоречие с основните цели на държавата във външнополитически план (Ангелов 2011: 11).

Безспорно насоките на дипломацията се определят най-вече от владетелската институция и преди всичко от владетеля (Ангелов 1995: 9–16). В

тази „мъжка“ работа, макар и рядко активно участват и жените, в качеството си на владетелски съпруги или вдовици и регентки на малолетните престолонаследници. Те по същество следвали основните цели на българската дипломация – на първо място защита и укрепване на териториалната цялост; второ, политическо влияние върху съседите, осигурявайки си техния неутралитет или спечелването им за съюзници; трето, постигане на международно признание на суверенитета на държавата и статута на българската църква. Важен аспект на българската средновековна дипломация е и осуетяването на преговори и съответно сключването на договори, които да накърнят интересите на България. Не са редки и случаите на намеса във вътрешните работи на съседните държави, с цел извличане на определени дивиденди за страната.

В периода на Първата българска държава нямаме преки данни в изворите за активна намеса на българските владетелки в политиката на държавата. Може би изключение в това отношение е царица Мария-Ирина, съпругата на цар Петър и внучка на византийския император Роман Лакапин (ГИБИ V: 135–137). Косвено доказателство за това са намерените оловни печати с нейното и на цар Петър изображения и текст на гръцки език „василевси на българите“ (Йорданов 2001: 58–59; 63–64). Продължителят на Теофан разказва, че тя често посещавала Константинопол, за да се види с баща си Христофор и дядо си Роман Лакапин. Когато пристигнала за последен път заедно с трите си деца, баща ѝ вече бил починал, а тя получила от дядо си голямо богатство и с почести се завърнала (ГИБИ V: 138). Според В. Златарски честите пътувания на Мария-Ирина до византийската столица имат за цел не толкова да се види със своите роднини, а по-скоро да предаде информация за състоянието на българското царство и така да подпомогне неговото завладяване от Империята (Златарски 1970–1972: I, 510). Трудно е да се приеме, че българската царица е крояла такива планове, които биха я лишили от царската ѝ корона и биха я превърнали в една „обикновена“ византийска принцеса. А нейното царуване продължило цели 36 години! По-скоро ролята на царицата е свързана със запазване на добрите отношения с Византия, въпреки не съвсем лоялната ѝ политика към България (Андреев 2006: 21–22). Затова не е случаен фактът, че след смъртта ѝ при подновяване на българо-византийския договор през 963 г. като гаранция за спазването му царските синове Борис и Роман са изпратени в Константинопол (ГИБИ VI: 257).

Другата българска царица, на която се пада нелеката участ да предаде властта на византийския император Василий II през март 1018 г. и да признае капитулацията на България, е вдовицата на цар Иван Владислав. Името ѝ се споменава за пръв път едва през февруари 1018 г., когато в Охрид дошла вестта за смъртта на съпруга ѝ при Драч (ГИБИ VI: 288). Част от българската аристокрация се ориентирала към капитулация пред византийския император, за да съхрани богатствата и привилегиите си. Начело застанали царицата-вдовица,

патриарх Давид и ичиргубоилът Богдан (Иречек 1929: 146). Йоан Скилица разказва, че когато императорът се доближил до Струмица, при него пристигнал архиепископът на България Давид с писмо от Мария, жената на Иван, която му обещала да се откаже от България, ако императорът изпълни желанията ѝ. Личната среща между царицата и императора станала в Охрид, където Василий II я приел ласкаво и заповядал да я пазят благосклонно. Вероятно първо в писмото, а по-късно и в личната среща са уговорени условията за капитулацията на България. Скилица продължава разказа си, като пише, че императорът я почел с титлата зости и тя станала част от дворцовата аристокрация, заедно със своите деца (ГИБИ VI: 289–297). При конкретната ситуация Мария предпочела личното си оцеляване, а цената е ликвидирането на българската държавност. Въпреки че губи позициите си на суверенна владетелка, экс-царицата не се отказала от амбициите си да участва в политическия живот на Византия.

Към 1029 г. името ѝ се свързва с дворцовите интриги и проектът ѝ за женитба на най-големият ѝ син Пресиан/Прусиан за Теодора, сестрата на императрица Зоя. Но заговорът бил разкрит и экс-царицата била изпратена в манастир (ГИБИ VI: 298). Някои автори лансират даже хипотезата, че с този брак Мария се стреми да постигне реванш над Византия и едва ли не виждат в нейно лице опит да се реализира идеята на Симеон за Българо-византийска империя! (Андреев, Лазаров, Павлов 1999: 252).

След възстановяването на българската държавност през 1185 г. се забелязва тенденцията за увеличаване ролята на българската царица в управлението. Това е свързано с наличието на повече изворови данни и конкретните обстоятелства. Не без значение са и личните качества и амбиции на българските владетелки.

Опит за активно участие във външната политика прави вдовицата на цар Иван Асен II, Ирина Комнина. Бракът им е сключен след смъртта на унгарската съпруга на Иван Асен II, т.е. към края на 1237 г. или началото на 1238 г. (ГИБИ VIII: 167). Изказани са предположения, че тя дори не е била провъзгласена приживе на съпруга си за царица, а след смъртта му е отстранена от Търново (Лазаров 1984: 12–19). Връщането ѝ е свързано с възцаряването на сина ѝ Михаил II Асен през 1246 г.

Част от изследователите поддържат друга хипотеза, че Ирина Комнина е регентка и на Коломан Асен (1241–1246), син на царя от брака с унгарката Анна-Мария. В историографията се лансира тезата, че сред управляващите среди се оформили две линии на българската външна политика. Начело на едната стояла царица Ирина, подкрепяна от патриарх Йоаким I, която залагала на антизападната ориентация на България и се ориентирала към сближение с Никея и в перспектива възстановяване на Византия (Димитров 1998: 154). Втората линия била отстоявана от цар Коломан Асен и чичо му севастократор Александър и била насочена към подновяване на преговорите с Рим, сближение

с Унгария и Латинската империя за неутрализиране на Златната орда и Никея. През януари 1246 г. починал патриарх Йоаким I, а новият патриарх Висарион подкрепил прозападната ориентация и това засилило позициите на цар Коломан и чичо му севастократор Александър. Георги Акрополит съобщава, че за много кратко време през септември 1246 г. се споминали и малолетният цар Коломан, и патриарх Висарион и затова царицата била обвинена, че е „отровителка“ на момчето и разчиства пътя към трона на своя син Михаил (ГИБИ VIII: 172). Затова отстраняването на Коломан Асен и възцаряването на Михаил II Асен се разглежда като държавен преврат, организиран от царицата (Комсалова 2004: 59). Пръв К. Иречек налага тезата, че Ирина е начело на регентството на своя син (Иречек 1929: 205). В. Златарски включва в регентския съвет и търновския патриарх и севастократор Петър, женен за сестра на цар Михаил II Асен (Златарски 1972: III, 428-429). Като доказателство, че Ирина Комнина е регентка на сина си, се сочи и ктиторският портрет в църквата „Св. Арахангел Михаил“ в Костур.

С възцаряването на Михаил II Асен през 1246 г. се засилва ролята на Ирина Комнина, която се стреми да опази териториалното наследство на Иван Асен II. Външната политика е насочена към съюз с Никея срещу Унгария и Латинската империя. Изказана е хипотезата, че групировката начело с Ирина Комнина предварително е уговорила отстъпването на български територии в Македония и Тракия на Никея в замяна на подкрепата ѝ за преврата срещу Коломан Асен. Освен това още на следващата 1247 г. България предоставила военна помощ на Никея във военните ѝ действия срещу латинците в Източна Тракия (Димитров 1998: 454). Сближението с Никея коства на България сериозен конфликт с Унгария, а като повод се сочи смъртта на Коломан Асен, внук на унгарския крал Андрей II. В резултат на военните действия в периода 1246–1252 г. в унгарски ръце преминават Белградската и Браничевската област.

Неуспехите във външнополитическите начинания на царица Ирина подтикват българския политически елит към отстраняването ѝ от управлението на страната. Кога точно става това, не е ясно, но във всеки случай е преди 1253 г., когато се сключва договорът с Дубровник, тъй като силният човек вече е „високият севастократор Петър“, чието име стои редом с това на царя (ХИБ 1978: 212). Не е ясно и кога се замонашва, но домашните извори я споменават като монахиня Ксения (ХИБ 1978: 296, 299). Не се знае и кога точно е завършила земния си път, но още нейните съвременници я оценяват като изключително дейна и амбициозна владетелка. Остава спорен въпросът дали тя е действала, водена само от личните си интереси и в ущърб на българската кауза, или неуспехите ѝ във външната политика са резултат от стеклите се обстоятелства.

Друга една Ирина, внучката на Иван Асен II, в качеството си на съпруга на новоизбрания цар Константин Тих прави отчаяни опити да насочва българската външна политика, водена преди всичко от лични мотиви. Тя е родена

от брака на никейския император Теодор II Ласкарис и Елена, дъщерята на Иван Асен II. Ирина Ласкарина Асенина става българска царица през 1257 г. като сключва брак с коронования за цар към средата на същата година скопски болярин Константин Тих. Неговият избор бил труден, защото властта му се оспорвала от Мицо, зет на Иван Асен II, когото част от болярството смятало за продължител на Асеновата династия по съребрена линия (Андреев 1994: 57). За да легитимира властта си, новият цар, който бил женен, трябвало да се раздели с първата си съпруга и да се ожени за Асеновка. За целта е сключено споразумение с Никея Константин Тих да сключи брак с Ирина Ласкарина Асенина, като Георги Акрополит съобщава, че предварителното условие било царят да дели властта със съпругата си Ирина (ГИБИ VIII: 204–205). Тя носела и „династическа“, и „политическа“ зестра, тъй като името Асен, особено след победата при Клокотница на 9 март 1230 г. над солунския/епирския император Теодор Комнин, става символ на властта и предизвиква асоциации на царственост, легитимност и династичност (Комсалова 2004: 59). Приемайки фамилията на съпругата си, Константин Асен вече можел да противостои по роднинска линия на претендента Мицо. Освен тази легитимация на властта, династичният брак регулирал и отношенията с Никея и неслучайно първата жена на царя била изпратена на заточение там.

Българската царица била отраснала и възпитана в Никея и въпреки българското си потекло тя се чувствала по-скоро като ромейката Ласкарина, отколкото като наследница на Асеновци. Това проличава от нейните външнополитически ходове, които често поставяли интересите на никейското ѝ семейство над интересите на българската държава. За преминаване на почти цялата власт в ръцете ѝ допринесла и тежката болест на царя. През 1265 г. при лов той паднал от коня и си строшил и двата крака, а близките му не вярвали да живее още дълго (Андреев, Лазаров, Павлов 1999: 255).

Както е известно, след смъртта на баща ѝ, никейският император Теодор II Ласкарис, владетел става малолетният ѝ брат Йоан IV Ласкарис. Скоро той е ослепен и отстранен от престола по заповед на регента Михаил Палеолог. След това престъпление отношенията с Никея по инициатива на царицата били скъсани (Мутафчиев 1992: 323). Така Михаил Палеолог заема никейския престол, а през 1261 г. става и император на възстановената Византийска империя. Тази семейна драма е основният стимул за българската царица, която успява да наложи на царя да влезе във война с Империята. Така България воювала в името на чужди интереси, а татарските съюзници от Златната орда опустошавали Тракия без да се интересуват дали селищата са в пределите на България. Георги Пахимер изтъква, че силният човек в държавата била царицата Ирина и неслучайно пратениците на султан Изеддин като пристигнали в Търново потърсили именно нея, убедени, че от това зависи успехът на мисията им (ГИБИ X: 158).

Смъртта ѝ през 1268 г. дава възможност за подновяване на преговорите между България и Византия, които завършват с подписването на мирен договор, скрепен с поредния династичен брак (Мутафчиев 1992: 326). Така на българския престол се установява новата царица Мария. Тя е племенница на Михаил VIII Палеолог и дъщеря на амбициозната му сестра Евлогия и произхожда от двете най-видни византийски фамилии – Палеолозите и Кантакузините. За нея бракът бил втори по ред. Преди това тя била омъжена за великия domestik Алексий Фил (ГИБИ X: 163). Чрез брака на своята племенница император Михаил VIII Палеолог се стремил към пълен контрол върху българската външна политика и за да предположи българския цар, му обещал като зестра на Мария черноморските крепости Анхиало и Месемврия, които били предадени на Византия от Мицо Асен (ГИБИ X: 163).

Разривът с Империята дошъл скоро след царската сватба. Причина за това бил отказът на императора да върне на България черноморските крепости, обещани като зестра на Мария. Предаването им било протакано под различни предлози, включително и аргументът, че местното население се чувствало като ромейско и не желало да бъде под българска власт. В последствие било поставено ново условие, а именно че градовете ще преминат към България, когато царицата роди син, комуто подобавало да ги владее. И когато се родил престолонаследникът Михаил, когото царствената двойка дори кръстила на византийския император, дошъл категоричният отказ (ГИБИ X: 159). Мария се почувствала дълбоко засегната, тъй като била дискредитирана в очите на своите поданици и особено пред българския политически елит, след като не получила обещаната зестра. Като отговор на византийския ход тя подтикнала Константин Асен да обяви война на Византия. Според някои изследователи нейният съпруг ѝ отстъпва управлението на държавата и поради нещастieto, което го сполетява още през 1265 г., когато си чупи краката по време на лов и тежко заболява (Андреев 1994: 110). Последниците от активната намеса на Мария в българската външна политика са оценени крайно негативно от Георги Пахимер, който отбелязва, че „след това се случиха не малко неприятности...“ (ГИБИ X: 164).

Царица Мария развива активна дипломатическа дейност, която има за цел да притисне Византия да предаде на България обещаните като зестра черноморски области, т.е. Несебър и Поморие. Установени са контакти с неаполитанския владетел Шарл д'Анжу като повечето автори смятат, че инициативата е на Неапол и ги датират към 1269 г., когато слепият есквладетел Йоан IV Ласкарис бяга там (Иречек 1929: 212). В писмо на Шарл д'Анжу от есента на 1271 г. до управителя на Апулия пише, че с нетърпение се очаква отговорът на България. На следващата година българска делегация посещава Неапол да се уточнят антивизантийските действия (ХИБ 1978: 122). Към този замисъл са привлечени и владетелите на латинските формации, като постепенно

антивизантийската коалиция се разширява с въвличането на Албания, тъй като през 1272 г. Шарл д'Анжу е избран за неин крал, а също така и със съюзните връзки между България и Сърбия. За кратко към антивизантийските действия са привлечени и татарите от Златната орда, които през 1271 г. нападат византийските територии.

Запозната с дворцовите интриги и отлично осведомена за политиката на вуйчо си от своята майка, българската царица начертава амбициозен план да превърне Търново, респективно България в стълб на православието. Основание за това е сключената през 1274 г. т.нар. Лионска уния, с която византийският император и Константинополската църква признават примата на папата. Но императорът не спира до тук. Използвайки исторически аргументи за т.нар. Първа Юстиниана, той се опитва да игнорира самостоятелността на Търновската патриаршия и така да разпростира унията и върху нейния диоцез, т.е. върху суверенна България (Иречек 1929: 212).

Със завидна енергичност българската царица се противопоставя на тези попълзновения и разчита както на антиуниатската „партия“ на майка си Евлогия, така и на българския патриарх Игнатий. Нейните усилия водят до превръщането на Търново в „нов Цариград“ и духовен център на православието. Тя установява контакти с противниците на униатската политика на византийския император. На първо място, това е тесалийският владетел Йоан Ангел, който свиква събор, на който обявява императора за еретик (ГИБИ X: 170). На второ място, с подкрепата на българското болярство и духовенство изпраща в Палестина Йосиф Катар. Българските пратеници са приети от ерусалимския патриарх Григорий, който обещава да привлече към антиуниатската коалиция патриарсите Атанасий на Александрия и Евстатий на Антиохия. Георги Пахимер продължава разказа си, като съобщава, че в пратеничеството имало и военни, тъй като то трябвало да установи контакти и със султана на Египет – Байбарс I и „да го възбуди, доколкото е възможно, против василевса, та едновременно той оттам и българите отгук да се съберат и опустошат земята му...“ (ГИБИ X: 170).

Излизайки извън рамките на балканските съюзници, царица Мария показва една завидна информираност за международните проблеми. Тя иска да се възползва от влошаването на отношенията между Египет и Византия, резултат и от призива за кръстоносен поход, издигнат на Лионския събор. Освен това, чрез посредничеството на султана се търси и подобряване на българо-татарските отношения. Лансира се и хипотезата, че съюзът с мамлюкски Египет е свързан с куманския произход на султана и традиционно добрите българо-кумански отношения. Известно е, че султан Байбарс I (1260–1277) произхождал от куманския род Олберли и имал родствени връзки с рода Тертероба, от който са българските Тертеровци (Павлов 1989: 15–29). Направеното предложение от страна на царица Мария не само не било прието, но султанът на Египет предпочел да запази добрите си отношения с Византия, защото, пише Георги

Пахимер, „народът на българите не беше (така) известен, че да бъде възведен в (степен на) държава, и затова пратеничеството му бе подозрително и той тихомълком го отпрати...“ (ГИБИ X: 170).

В българската медиевистика се отстоява тезата, че предприетата от царица Мария инициатива е някак необмислена, самоцелна и лишена от политически замисъл, още повече, че през 70-те години на XIII век управляващите среди на Египет нямали действителна представа за българската държава и мястото ѝ в международните отношения (Златарски 1972: III, 536; Мутафчиев 1992: 342).

Въпреки че този грандиозен дипломатически проект завършва без успех, той показва, че царицата отстоява една от основните цели на българската политика – опазване на териториите и намирането на подходящи външнополитически съюзници.

При анализа на провежданата от царица Мария дипломатия се открояват следните направления: първо, тя е насочена към създаването на широка анти-византийска коалиция, надхвърляща традиционните български съюзници; второ – поставя се началото на контактите с мамлюкски Египет; трето, за пръв път се търсят съюзници в един нов регион – Предноазиатския, и дори се прави опит за активна намеса в политиката му; четвърто, особено интересен е опитът на Мария да издигне българската столица Търново като духовен център на православно християнство и да я превърне в „Трети Рим“, а българският патриарх Игнатий – в православен стълб на Балканите. Но за съжаление всичко това остава нереализирано! Не само не са изгладени отношенията със Златната орда, а като съюзник на Византия тя нанася сериозни удари на държавата.

Друга насока в дипломатическата активност на царица Мария е насочена към отстояване единството на държавата от проявите на политическия сепаратизъм. На пръв поглед изглежда, че тя се стремяла единствено да осигури престола за сина си Михаил. С тази цел тя издействала към името му да стои по византийски образец епитетът „багренородни“, подчертаващ легитимността му като единствен престолонаследник (Комсалова 2014: 213). Тази стъпка вероятно била продиктувана от опасенията на царицата, че най-близките роднини на царя, особено ако е имал синове от първия си брак, ще предявят претенции върху българския престол (Андреев, Лазаров, Павлов 1999: 255). Но това не било достатъчно за Мария, затова към 1276 г. Михаил е провъзгласен за съцар на баща си. Георги Пахимер по този повод отбелязва, че царицата възпитавала и гледала по царски сина си и при тържествени приветствия следяла да бъде на второ място след баща си (ГИБИ X: 170).

В стремежа си да види своя син един ден цар на българите, Мария използвала различни средства, за да консолидира българския политически елит и обективно съдействала за ограничаване на политическия сепаратизъм. Една част привлякла чрез подаръци и привилегии, други изолирала от пряк досег с

властта, за да не ѝ пречат, а трети ликвидирала физически. С ловък и коварен по същество ход тя елиминирала основния претендент за българската корона деспот Яков Светослав. Той бил свързан с Асеновата династия чрез женитбата си за сестра на българската царица Ирина Ласкарина Асенина. Мария информирала деспота, че желае да го осинови, заклевайки се във всичко свято, че няма да пострада, ако дойде в Търново при нея. Тържественият обряд по осиновяването се състоял в една от големите столични църкви (Мутафчиев 1992: 342). По сведения на Георги Пахимер Мария разтворила царската си мантия, като прегърнала с едната си ръка „багренородния“ Михаил, а с другата – „новия си син“ деспот Яков Светослав. Така символично тя го провъзгласила за втори престолонаследник след Михаил. Можем да си представим тази гротеска, тъй като „майката“ била по-млада от новия си син! Нататък историята е известна – връщайки се в своите владения, деспотът скоро станал жертва на „майчините“ грижи и починал от бавнодействаща отрова (Иречек 1929: 213). Но неговата смърт не избила Мария от последвалите проблеми.

Преди всичко те са свързани с въстанието на Ивайло. При сблъсък на царската войска с въстаническата армия през 1278 г. пред стените на Търново, царят паднал убит. От това решил да се възползва вуйчото на Мария, император Михаил VIII Палеолог, който изпратил към българската столица сина на Мицо Асен, като го оженил за дъщеря си Ирина и го припознал за български владетел под името Иван Асен III. Към Търново се отправили и шпиони на императора, които трябвало да привлекат българският политически елит на страната на византийския поставеник и да изгонят царица Мария (ХИБ 1978: 347). Пред византийската инвазия, Мария предприела един уникален ход. Тя пренебрегнала своя аристократичен произход и сключила брак със селския вожд през същата 1278 г. Както отбелязва П. Мутафчиев, над пресния гроб на своя съпруг, тя предложила ръката си и българския трон на неговия убиец (Мутафчиев 1992: 346). Тази женитба била посрещната с негодувание не само от средите на аристокрацията, но и от народа, защото скоро овдовяла и освен това встъпвала в брак с убиеца на съпруга си, което противоречало на моралните норми на средновековното християнско разбиране. Този брак от една страна легитимирал царската власт на Ивайло, а от друга – гарантирал правата на сина ѝ Михаил като престолонаследник. Не е ясно обаче дали цар Ивайло го припознал и като съвладател.

От изворите става ясно, че новият съпруг на Мария не ѝ позволявал да се меси в управлението на страната, като даже често ѝ посягал и физически. Георги Пахимер отбелязва, че „Лахана (Ивайло) намразил нежностите на жена си и започнал да живее по варварски, като хитро привличал към себе си хората, които го заобикаляли... Той често се карал с Мария и я биел...“ (ХИБ 1978: 351). Ивайло потеглил на поход срещу татарите и това било използвано от боярската опозиция. Подтиквани от шпионите на византийския император,

които разпространили лъжливата вест за смъртта на цар Ивайло, търновските боляри свалили царица Мария, като признали властта на Иван Асен III. Екс-царицата и синът ѝ Михаил били изпратени в Одрин, където се намирал императорът. По този повод Георги Пахимер пише, че бременната Мария заедно със сина ѝ били поставени под стража, а Никифор Григора допълва, че тя и синът ѝ били отведени в Константинопол (ХИБ 1978: 352; 355). А известният византийски придворен поет Мануил Фил възпява тези събития, използвайки интересна аналогия с царя на животинския свят, лъва, като пише, че „българската лъвица със самото лъвче“ стана приятна плячка на „лъва венценосец“, т.е. императора на Византия (ХИБ 1978: 358).

Но озовавайки се в Константинопол, Мария не се отказала от участието си в политическия живот на Империята, като дори кроела планове да възкачи на българския престол „своето лъвче“. Дори през 1300 г. някои търновски боляри искат от византийския император Андроник II да им изпрати някогашния съвладетел на баща си Константин Асен и син на Мария, Михаил. Това е още едно доказателство за ролята на екс-царицата в българската политика и силната следа, която оставя сред българския политически елит. Тя е една от малкото екс-царици, които не потърсили утеха в манастирската обител и опрощение на греховете си, а останала върна на светския живот.

Внимателният анализ на изворовата база дава основание да се ревизира негативната оценка на Георги Пахимер, възприета почти безкритично от по-старите български медиевисти. Все пак трябва да се отчете фактът, че византийският автор защитава византийската позиция и политиката на императора и доколкото Мария се противопоставя на неговите намерения, тя ще бъде характеризирана в нелицеприятна окраска и причислена към враговете на Византия. В действителност Мария Палеологина Кантакузина надмогва своята ромейска идентичност и водена и от лични амбиции и подбуди, в крайна сметка се опитва да провежда пробългарска политика. В тази светлина може да се разглежда и бракът ѝ с Ивайло, т.е. не само като отчаян ход да запази статута си на българска владетелка, но и като продължение на дипломатическите ѝ усилия за отстояване на българските интереси и територии от претенциите на Византия и татарите.

На второ място по дипломатическа активност се нарежда вдовицата на цар Смилец, за която се знае, че е поредната ромейка на българския престол. Тя също като Мария има благородно потекло и е племенница на Михаил VIII Палеолог, тъй като баща ѝ, Константин Ангел Комнин Дука Палеолог, е помалкият му брат. Освен това тя е и братовчедка на новия император Андроник II (Божилов 1980: 78–81). За годината на брака ѝ със Смилец са изказани различни мнения. Според Петър Ников бракът е уговорен и сключен към 1278–1279 г., т.е. още преди младоженецът да е български владетел. Предложението идвало от страна на византийския император Михаил VIII Палеолог, който целял

чрез сродяването да привлече част от българския политически елит в подкрепа на издигнатия от него претендент за български цар, Иван Асен III (Ников 1938: 29). Според други автори женитбата е станала след заемането на престола от Смилец през 1292 г. Най-приемлива е обаче третата хипотеза, която датира брака към 1283–1285 г. и от позициите на господар на Подбалканската област с център Копсис, с подкрепата на Византия и татарите, Смилец и Смилцена стават владетели в Търново (Божилов 1980: 79).

Още приживе на мъжа си царицата вероятно се включва дейно в политиката, но това се засилва в качеството ѝ на регентка на сина им Иван Смилец след смъртта на цар Смилец през 1298 г. На времето В. Златарски защитава тезата, че цар Смилец нямал мъжки наследник, а само две дъщери и съответно Смилцена се реализира като самовластна царица-вдовица (Златарски 1930: 88). Но от Типика на цариградския манастир „Св. Богородица Добра Надежда“ става ясно, че са имали син, споменат като „Йоан/Иван Комнин Дука Ангел Врана Палеолог, син на височайшата господарка на българите, наречен пред Бога и монашеската схима монах Йоасаф“ (ХИБ 1978: 138). Затова днес в медиевистиката надделява становището, че Смилцена управлява като регентка на малолетния си син (Божилов 1980: 80).

Поела управлението на държавните дела, Смилцена била наясно, че за ромейските си роднини тя вече е „чужда“ и ще се опитат да я свалят от българския престол. В тази светлина стремежът ѝ да създаде българо-сръбски съюз, който да неутрализира византийските намерения, изобщо не е случаен (Ангелов 2004: 14–19).

Нейната дипломатическа активност е насочена към осуетяване на преговорите в края на XIII век между Сърбия и Византия. Византийският дипломат Теодор Метохит, който води преговорите със сръбския крал Стефан Милутин, пише, че по същото време при краля пристига и български пратеник, който предлага женитба с царицата вдовица (ХИБ 1978: 130). В литературата част от авторите приемат това сведение дословно и лансират хипотезата, че Смилцена предлага България като зестра на краля и съответно може да се говори за една своеобразна българо-сръбска федерация (Ников 1919 – 1920: 39; Златарски 1930: 88). Друга група автори (Ангелов 2011: 185–187) смятат, че всъщност целта на българската царица е осуетяването на договора с Византия, придружен с предложението за династичен брак на сръбския крал с византийска принцеса, като се дискредитира положението на Византия и се изтъкнат изгодите на едно българо-сръбско споразумение. И в духа на тогавашната дипломатия и българското предложение включва династичен брак, но по вероятно между дъщерята на Смилцена Теодора и престолонаследника Стефан Дечански. И действително този брак става реалност най-вероятно през 1299 г. (Ангелов 1979: 108).

Всъщност дипломатическият проект на Смилцена е да спечели Сърбия като съюзник и да неутрализира опасния за България сръбско-византийски

съюз. Идеята за българо-сръбския съюз е умел дипломатически ход за запазване на българските позиции както в Македония, така и на Балканите.

Смилцена се стреми в краткото си управление и към т.нар. „вътрешна дипломация“, свързана с неутрализиране на различни претенденти за царския престол. За да се противопостави на братята на Смилец-Войсил и Радослав, тя привлича на своя страна Елтимир/Алдемир, владетел на Крънското деспотство, и го оженва за по-голямата си дъщеря Мария. Така макар и за кратко царичката консолидира българската държава и се противопоставя на политическия сепаратизъм.

Както съвременниците на царица Мария в лицето на Георги Пахимер открояват нейната деятелност и я сравняват с „лъвица“, така и византийският дипломат Теодор Метохит характеризира Смилцена като „добрата тая и почтена и пресмела племенница на императора, владетелка на мизийците“.

Прави впечатление, че най-активните в дипломацията български царици Мария и Смилцена са византийски принцеси, подготвени за важна роля във византийската дипломация, но идвайки в България те по една или друга причина, защитавайки личните си интереси, лансират дипломатически проекти, които имат за цел да отстояват както целостта на България, така и противопоставянето на нейните противници.

Редица български царици, са оставили трайни спомени у съвременниците си с техните лични качества. Като амбициозни жени те успяват да се разпореждат с властовите механизми и не само да участват, но и в не малко случаи да диктуват българската външна политика. Така с действията си те коригират вкорененото от векове схващане, че историята е преди всичко поле на изява на мъжете. Жените владетелки не само се справят със сложните междудържавни отношения, но понякога и по успешно от своите царстващи съпрузи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1979: Ангелов, П. Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Стефана Милутина (1300 – 1321). // *Etudes balkaniques*, № 4, 108–117. [**Angelov 1979:** Angelov, P. Balgaro-serbskie politicheskie otnosheniya v goda pravleniya tsarya Feodora Svyatoslava i korolya Stefana Milutina (1300 – 1321). // *Etudes balkaniques*, № 4, 108–117.]

Ангелов 1995: Ангелов, П. Ролята на средновековния български владетел в дипломацията. // *Личността в историята. Алтернативата в историята*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 9–16. [**Angelov 1995:** Angelov, P. Rolyata na srednovekovniya balgarski vladetel v diplomatsiyata. // *Lichnostta v istoriyata. Alternativata v istoriyata*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 9–16.]

Ангелов 2004: Ангелов, П. Проекти за обща българо-сръбска държава през Средновековието. // *Минало*, № 2, 14–18. [**Angelov 2004:** Angelov, P. Proekti za obshta balgaro-srabska darzhava prez Srednovekoviето. // *Minalo*, № 2, 14–18.]

Ангелов 2011: Ангелов, П. *Средновековната българска дипломация*. София: Парадигма. [**Angelov 2011:** Angelov, P. *Srednovekovnata balgarska diplomatsiya*. Sofiya: Paradigma.]

Андреев 1994: Андреев, Й. *Любовните истории в Българското средновековие*. София: ИК Земя. [**Andreev 1994:** Andreev, Y. *Lyubovnite istorii v Balgarskoto srednovekovie*. Sofiya: IK Zemya.]

Андреев 2006: Андреев, Й. *Любовните истории и сексът в Българското средновековие*. В. Търново: Абагар. [**Andreev 2006:** Andreev, Y. *Lyubovnite istorii i seksat v Balgarskoto srednovekovie*. V. Tarnovo: Abagar.]

Андреев, Лазаров, Павлов 1999: Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. *Кой кой е в средновековна България*. София: ИК „Петър Берон“. [**Andreev, Lazarov, Pavlov 1999:** Andreev, Y., Iv. Lazarov, Pl. Pavlov. *Koy koy e v srednovekovna Bulgariya*. Sofiya: IK “Petar Beron”.]

Божилов 1980: Божилов, Ив. Бележки върху българската история през XIII в. // *Българско средновековие: българо-съветски сборник в чест на 70-годишнина на проф. Иван Дуйчев*. Под ред. В. Гюзелев. София: Наука и изкуство, 78–81. [**Bozhilov 1980:** Bozhilov, Iv. *Belezhki varhu balgarskata istoriya prez XIII v.* // *Balgarsko srednovekovie: bulgaro-savetski sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Ivan Duichev*. Pod. red. V. Guzelev. Sofiya: Nauka i izkustvo, 78–81.]

Големанов 1989: Големанов, Й. *Основни начала на дипломацията*. София: УИ „Климент Охридски“. [**Golemanov 1989:** Golemanov, Y. *Osnovni nachala na diplomatsiyata*. Sofiya: UI Kliment Ohridski.]

ГИБИ V, VI, VIII, X: *Гръцки извори за българската история (ГИБИ)*. Т. V (1964), VI (1965), VIII (1972), X (1980). София. [**GIBI V, VI, VIII, X:** *Gratski izvori za balgarskata istoriya (GIBI)*. T. V (1964), VI (1965), VIII (1972), X (1980). Sofiya.]

Димитров 1998: Димитров, Хр. *Българо-унгарските отношения през Средновековието*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [**Dimitrov 1998:** Dimitrov, Hr. *Balgaro-ungarskite otnosheniya prez Srednovekoviето*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”.]

Златарски 1930: Златарски, В. *Българо-сръбските отношения в миналото*. // *БИБ*, № 2, 61–103. [**Zlatarski 1930:** Zlatarski. V. *Balgaro-srabskite otnosheniya v minaloto*. // *BIB*, № 2, 61–103.]

Златарски 1970-1972: Златарски, В. *История на българската държава през средните векове*. София: Наука и изкуство, т. I, III. [**Zlatarski 1970-1972:** Zlatarski, V. *Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove*. Sofia: Nauka i izkustvo, t. I, III.]

Иречек 1929: Иречек, К. *История на българите*. София: издава Страшимиръ Славчевъ. [**Irechek 1929:** Irechek, K. *Istoriya na balgarite*. Sofiya: izdava Strashinira Slavcheva]

История 1961: *История на дипломацията*. Колектив (А. А. Громико и др.). София: Изд. на БКП. [**Istoriya 1961:** *Istoriya na diplomatsiyata*. Kolektiv (A. A. Gromiko i dr.) Sofia: Izd. na ВКР.]

Йорданов 2001: Йорданов, И. *Корпус на печатите в средновековна България*. София: Изд. Агато. [**Yordanov 2001:** Yordanov, I. *Korpus na pechatite v srednovekovna Bulgariya*. Sofia: Izd. Agato.]

Комсалова 2014: Комсалова, Р. *Елит и власт в средновековна България*. София: Парадигма. [**Komsalova 2014:** Komsalova, R. *Elit i vlast v srednovekovna Bulgariya*. Sofiya: Paradigma.]

Комсалова 2005: Комсалова, Р. Ролята на българската аристократка в между-балканските отношения през Средновековието. // *Черно море между Изтока и Запада: Митове, идеология, история. Десети юбилейни понтийски четения*. Редколегия В. Лозанова-Станчева, В. Вълканов. София, 54–64. [**Komsalova 2005:** Komsalova, R. Rolyata na balgarskata aristokratka v mezhdubalkanskite otnosheniya prez Srednovekovieto. // *Cherno more mezhdur Iztoka i Zapada: Mitove, ideologiya, istoriya. Deseti yubileyni pontiyski cheteniya*. Redkolegiya V. Lozanova-Stancheva, V. Valkanov. Sofia, 54–64.]

Лазаров 1984: Лазаров, Ив. Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина (1246 – 1256). // *Векове*, № 2, 12–19. [**Lazarov 1984:** Lazarov, Iv. Upravlenieto na Mihail II Asen i Irina Komnina (1246 – 1256). // *Vekove*, № 2, 12–19.]

Левин 1962: Левин, Д. *Дипломатия, ее същност, методи, форми*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. [**Levin 1962:** Levin, D. *Diplomatia, ee sushtost, metodi, formi*. Moskva: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo.]

Мутафчиев 1992: Мутафчиев, П. *История на българския народ*. София: БАН. [**Mutafchiev 1992:** Mutafchiev, P. *Istoriya na balgarskiya narod*. Sofiya: BAN.]

Ников 1938: Ников, П. Из историята на Подбалканската област. // *Родина*, год. I, № 1, 24–43. [**Nikov 1938:** Nikov, P. Iz istoriyata na Podbalkanskata oblast. // *Rodina*, god. I, № 1, 24–43.]

Ников 1919-1920: Ников, П. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. // ГСУ – ФИФ, № 15-16, 1–95. [**Nikov 1919-1920:** Nikov, P. Tataro-balgarskite otnosheniya prez srednite vekove s ogled kam charyvaneto na Smiletsa. // *GSU – FIF*, № 15-16, 1–95.]

Павлов 1989: Павлов, Пл. България, Византия и мамлюкски Египет през 60-те – 70-те години на XIII в. // *Исторически преглед*, № 3, 15–29. [**Pavlov 1989:** Pavlov, Pl. *Balgariya, Vizantiya i mamlyukski Egipet prez 60-te – 70-te godini na XIII v.* // *Istoricheski pregled*, № 3, 15–29.]

ХИБ 1978: *Христоматия по история на България (ХИБ)*. Съставители П. Петров, В. Гюзелев, София: Наука и изкуство. [**HIB 1978:** *Hristomatiya po istoriya na Balgariya (HIB)*. *Sastaviteli P. Petrov, V. Gyuzelev*, Sofia: Nauka i izkustvo.]